

Hasan Akkanat, *Klasik Dönem İslam Felsefesinde Tümmeller (İbn Sînâ Eksenli Bir Çözümleme)*, Adana: Karahan Yayınları, 2016, 498 s.

FATİH ÖZKAN ^a

Bu eser Aristotelesçi metodolojinin özellikle onuncu yüzyıldan itibaren İslam dünyasında vücut bulan mantık, kelam ve hukuk başta olmak üzere neredeyse bütün disiplinlere nüfuz edişinin boyutlarını analiz etmek üzere yazılmıştır.

Yazar, kitabın önsözünde, bu kitabın çerçevesinin ve kavramsal şemasının oluşmasında büyük oranda istifade ettiği *Aristotle on the Relationship between Perception and Thought* kitabının yazarı Dr. James Richard Davis'e özellikle teşekkür etmektedir. Tümmeller sorunu, felsefe tarihinin en merkezi konularından biridir. Özellikle Ortaçağ Felsefesinin 'bilgi'yle ilişkili bütün konularının temel referansını oluşturmaktadır. Bu mesele- nin başlıca referanslarını şöyle sıralamak mümkündür: Birincisi, Aristoteles ve Aleksandros'un psikoloji ve tümel doktrinleri; ikincisi, klasik psikolojinin nefis ve akıl teorileri; üçüncüsü, klasik mantığın kavramlar, tarif-

^a AHBVÜ, Polatlı İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
fozkantr@hotmail.com

ler, önermeler ve kıyas teorileri; dördüncüsü, nitelik, nicelik, durum, izafet ve sahiplik kategorileri; beşincisi, metafiziğin ilk ilkelere; altıncısı, tanrısal ve insanî bilgi tartışmaları; yedincisi, ahlaki ilkelerin evrensel statüsü.

Akkanat'ın iddiasına göre, Aristotelesçi bilim paradigması, Ortaçağ İslam felsefesinin genel çerçevesini oluşturmaktadır. İşte bu çerçeve içinde şekillenen bu çalışmanın ana ilgisi, '*metafiziksel tümel*'dir. Metafiziğin üst disiplin olması, bir yönüyle içerdiği konu, yani tanrısal meseleleri incelemesi, diğer yönüyle de alt bilimlere göre ilkesel bir konumda bulunması bakımındandır. İkinci yönden metafizik, diğer disiplinlerin ilke, konu ve araştırma alanlarını belirlediği gibi, onların araştırmalarında kullanacağı ortak kavramları da 'genel kavramlar' (el-umûr'l-âmm) başlığı altında inceler. Tümelin hem bütün disiplinlerde kullanılan zihinsel kavramlarla hem de dış varoluşta pek çok bilimin incelemeye aldığı tikellerle doğrudan bir ilişkisi bulunmaktadır. Bu ilişki ağı Aristotelesçi sistematik söz konusu olduğunda, diğer başka ağlarla da kopmaz bir ilişkiye sahiptir ve şeyleri bilmek isteyen zihinler, Aristotelesçi metodolojiyi kullanmak zorundadır.

Yazar, tümeler konusuna geçmeden önce, 'klasik dönem İslam felsefesi' tamlamasında yer alan 'felsefe'nin günümüzde kullanılan felsefe ile aynı olmadığını, o dönemde kullanılan felsefe kavramının bugün 'bilim'le karşılaşması gerektiğini vurgular. "Sözelimi, filozofların dini bilimleri 'felsefe' sözcüğü altındaki çeşitli birimlere dağıtarak değerlendirdiği gibi, günümüzde dini bilimler de 'sosyal bilimler' sözcüğü altındaki çeşitli birimlere dağıtılarak değerlendirilmektedir. Bilim, bir üst yapıdır ve bu üst yapının adı, o dönemde felsefedir." (s. 16)

Esere giriş mahiyetindeki bu anlatımdan sonra, eserin muhtevası ve kapsamı hakkında bilgi verebiliriz. Eser, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, 'Aristotelesçi Psikoloji ve Tümeler' başlığını taşımaktadır. İkinci Bölüm ise 'Klasik Dönem İslam Felsefesinde Psikoloji ve Tümeler' başlığını taşımaktadır. Her iki bölümde de benzer başlıklar altında, bilginin oluşumunda sırasıyla psikolojik ve epistemolojik bir seyir takip edilmiştir. İkinci bö-

lümde tümmeller problemi, büyük ölçüde İbn Sînâ merkeze alınarak çözümlenme yoluna gidilmiştir.

Buna göre, Aristotelesçi tezlerden oluşan klasik/rasyonel psikolojide duyular ve akıl, tıbbi ve biyolojik açılardan değil, insanın bilme merakını giderebilecek epistemolojik araçlar olması bakımından incelenir. Dış dünyadaki tekil nesnelerden başlayarak, onların formlarını birer kavram ya da ilke olarak ortaya çıkartınca-ya kadar ilerleyen süreç, Aristotelesçi psikolojinin temel araştırma alanını oluşturur. İkinci Analitiklerin son satırları, bu süreç için uygun ve yeterli argümanlar içerir: "... Duyumdan hâtıra, hâtıradan da (aynı şey hakkındaki hâtıraların birikiminden) deneyim meydana gelir. Çünkü pek çok hâtıradan bir tek deneyim oluşur. Deneyimden ya da ruhta yerleşmiş bütün tümelden (çoğa nispetle bir, yani çoğu oluşturan şeylerin hepsinde bir ve aynı olan) sanat ya da bilginin ilkesi çıkar (Sanat şeylerin nasıl meydana geldiğiyle ilgilenir; bilgi ise neyin, ne olduğu ile ilgilenir. O halde bu formlar bizde ne belirli bir formda doğuştan vardır, ne de daha bilişsel olan başka durumlardan meydana gelmiştir." (s. 24.)

Aristoteles'in tümmeller konusunda soyutlamaya ilişkin yaklaşımı hakkında genel bir çerçeve belirleyebilmemiz açısından önemlidir. Özetle, birbirine benzer pek çok nesnenin olması, bu nesnelerin dış duyumla gelerek iç duyumda belirli bir birikim oluşturmaları ve bu birikimin de akılda çeşitli zihinsel etkinliklerle bir tek anlama dönüşmesi, tümel bir anlamın oluşabilmesinin temel şartlarını oluşturmaktadır. Aristoteles bunu, çetin bir taarruza maruz kalan bir askeri birliğin geliştirdikleri savunma stratejisine analogi yaparak anlatır. Buna göre, savunmada kalan askerler, düşmana karşı tek tek birbirinden hiza alıp mevzilenirler. Aristoteles bunu, tek tek tikellerin duyumlarımız üzerinden zihinde tümel bir anlam oluşturmalarına benzetir. Buradaki askerler, tekil nesneleri temsil eder. Yan yana dizilip bir saf oluşturdıklarında artık onları tek tek asker olarak görmek yerine, onların oluşturduğu genel bir anlamdan söz ederiz.

İslam filozofları Aristotelesçi psikolojiye ve tümmeller doktrinine bağlı kalmakla birlikte, bu konularda birçok yeni ve özgün

görüşler ortaya atmışlardır. Akkanat, İslam filozoflarının bu konularda geliştirdikleri özgün düşünceleri üç başlık altında ele alır. Bunlardan birincisi, *iç duyular* hakkındaki özgünlüklerdir. İbn Sînâ iç duyulara, mütehayyile ve vehim yetisini ilave etmiştir. Bu konuda o, Aristoteles'ten ayrı olarak, faal aklın tekil suretlerdeki tümelleri heyûlânî akla mütehayyile yetisinde gösterdiğini ileri sürmüştür. Bunun yanı sıra Fârâbî ve İbn Sînâ, faal akıl, insan aklı ve mütehayyile yetisini mutlak bir ilişkiye sokarak peygamberliği, bu üçlü ilişki üzerine bina etmiştir. Peygamberler teorik olanla birlikte pratik bilgiler de edinmekte ve yine hem tanrısal alanla hem de geçmiş ve gelecekle ilgili tekil bilgilere sahip olmaktadır.

İslam filozoflarının özgün çözümlemelerinden ikincisi *akıllar* hakkında olmuştur. İbn Sînâ, Aristotelesçi akıllar teorisine, bir fonksiyon olarak meleke halindeki aklı ilave etmiştir. O bu fonksiyonu, faal aklın insan aklına iki tarzdaki birleşmesini birbirinden ayırt etmek üzere belirlemiştir. Buna göre, faal akıl heyûlânî akılla ilk ilkeleri yahut birincil akledilirleri vermek için birleşirse, meleke halindeki akıl; suretlerin tümel anlamlarını göstermek için birleşirse bilfiil akıl ortaya çıkar. Hatırlanacağı üzere Aristoteles, ilk ilkelere tümevarımla dış dünyadan elde edildiğini ileri sürmüştü. Oysa hem Fârâbî hem İbn Sînâ, Ortaçağ psikoloji biliminde zihnin çalışma prensibini oluşturan kendileri için son derece sağlam görüşleri bir dayanak tesis etmişlerdir. (s. 485)

İslam filozoflarının akıllar konusundaki bir diğer tezi de müstefâd akıl hakkındadır. Aristoteles, akledilirlerin saklanabileceği herhangi bir yeti belirlememiş, zihnin düşünmek istediği her şeyi yeniden ve tekrar soyutlaması gerektiğini ileri sürmüştü. Çünkü ona göre heyula, yalnızca bir sureti kabul edebilmektedir. İki suret onda aynı anda çıkamayacağından, iki fikri de aynı anda düşünemeyecektir. Bu bakış açısı, kaynağı itibarıyla Aleksandrosçu metinlere dayansa da İslam filozofları bu problemi müstefâd akılla aşmaya çalışmışlardır. Müstefâd akıl hem tek tek tümel anlamları hem de birkaç anlamdan bileşik olan önerme gruplarını içerir. Böylece gerek teorik gerekse pratik akıl onları istediği gibi düşünebilir. (s. 486)

İslam filozofların özgün çözümlemelerinden üçüncüsü ve tümmeller problemi göz önüne alındığında belki de ilk sırada geleni, akledilir anlamlardır. Aristoteles bir yandan akıldaki anlamların tümel olduğunu diğer yandan da tümelliğin pek çok tekilden gelen bir anlam olduğunu ileri sürmüştür. Ancak akla ilk kez gelen bir anlamın yapısı ve durumu hakkında herhangi bir açıklama getirmemişti. Eğer ilk gelen anlam tekil ise onun akılda yer alması mümkün değildir. Eğer akılda ortaya çıkıyorsa, henüz tümel değildir, dolayısıyla akledilir değildir. Deneyimler pek çok hatıranın bir araya gelmesiyle oluşuyorsa o halde deneyimler naif tümmeller olmalıdır. Ne var ki Aristoteles akledilir anlamın yalnızca akılda ortaya çıktığını söyler. O halde soyutlanan bu ilk anlamın yapısı ve mahiyeti nedir? Farabi ve İbn Sînâ dış dünyadan akla ilk gelen anlamların tekil anlamlar ve yargılar olduğunu söyler. Onlar henüz tümel değildir; dolayısıyla bilimin konusu olamazlar. İbn Sînâ bu aşamada onları ikili bir değerlendirmeye tabi tutar. Gelen bütün anlamlar, cevheresel ve arazsal türlerdir. Dolayısıyla ilkin zihnimizde türsel anlamlar oluşmaya başlar. (s. 486)

Anlamlar, varlık alanlarına ve varoluş tarzlarına göre üç değerlendirmeye tabidir. Varlık alanları, tanrısal olan, dış dünya ve insan zihnidir. Dış dünyada ve zihinde var olmazdan önce bütün tekillerin ve tümmellerin anlamı Tanrı'da vardır. Bunlar çeşitli illetlerle dış dünyada ortaya çıktıktan sonra duyumla birlikte insan zihninde ortaya çıkar. İşte tümellik konusu da zihinsel varoluş tarzında olan anlamlarla ilgilidir. Zihinde varolan tümel anlamlar tabiî, mantıkî ve aklî olarak üç kısımda ele alınır. Tabiî olan, dış dünyadan kazandığımız anlamdır. Mantıkî olan, tabiî anlama tümellik katan cins, tür, ayırım, hassa ve genel arazdır. Aklî olan ise tabiî ve mantıkîden bileşik olan tümel anlam, sözgelimi tümel insandır. (s. 487.)

Bu aşamada 'tümel'in yahut 'tümel anlam'ın ne olduğu sorunu ortaya çıkar. İbn Sînâ'nın akledilirlerle ilgili ikinci çözümlemesi, tümelin anlamında geçen 'pek çok şey' şartını son derece özgün olarak yorumlamasıdır. Aristoteles, tümelin dış dünyada birden fazla taşıyıcısının fiilî olarak var olmasını şart koşmuştu. Bu ise

ancak duyumlama sonrasında ortaya çıkan bir durumu gerekli kılar. Bir başka ifadeyle, tekillerden elde ettiğimiz bir anlamı mevcut diğer tekillerden elde edersek ya da onu bilfiil varolan pek çok tekile yükleyebilirsek, söz konusu anlam bu sayede tümel olabilir. Böyle bir sav iki soruyu yanıtsız bırakır. Tümel, eğer dış dünyadaki bilfiil taşıyıcılarını zorunlu kılıyorsa, bizim tümelerle yalnızca aklımızda kurguladığımız ve dışarıda doğrudan taşıyıcısı bulunmayan anlamlar, sözgelimi önermeler ve kıyaslar, tümel değil midir? Tanrı her şeyi biliyorken onun bildiği çokluk henüz dış dünyada yoksa acaba o gerçekte neyi bilmektedir? İbn Sînâ bu iki sorunu aşmak üzere Aristotelesçi tümel anlayışındaki ‘pek çok şey’ ifadesini yeniden yorumlamak zorunda kalır. O tümelin tanımındaki “pek çok şey” ifadesini saklı tutar; buna karşın söz konusu çokluğu; dış dünyada bilfiil bulunması, imkân bakımından bulunması ve her iki halde de bulunmaması bakımından üçe ayırır. Zihindeki tümelerle kurgulanan bir anlam – zaten tümelerle kurgulandığı için – sırf tümeldir ve onun dış dünyada var olma zorunluluğu yoktur. Öyle bir zaman gelir ki o anlam bir ya da birkaç tekile yüklenebilir. Tanrı da bütün evreni ve içindekileri kendilerine has sıfatlarla bilir ve böyle bir evreni ortaya çıkardığında evren ve bileşenleri ondaki bilgiye tıpatıp uygun düşer. İbn Sînâ’nın burada dini düşünceye uygun bilimsel argümanlar geliştirdiğini yahut dini düşüncenin gereklerini bilimsel önermelere dâhil ettiğini görüyoruz. (s. 487-488)

İbn Sînâ’nın akledilirlerle ilgili üçüncü çözümlemesi tümelerin dış dünyadaki varlığı hakkındadır. Tümeler tümel haliyle dış dünyada yoktur. Onlar dış dünyanın şartlarına uygun bir varoluş tarzında bulunurlar. Dolayısıyla dış dünyada sözgelimi insanlık değil, insanlıkla kurulmuş insanlar vardır. Demek oluyor ki tümeler dış dünyadaki tekillerden önce gelmektedir. Ancak böyle bir durum dış dünyada önce tümelerin var olduğu, sonra da onlardan tikellerin meydana geldiği anlamına gelmez. Dış dünyada tikelleri kuran illetlerdir ve onlar tümel anlamların içerisinde mevcuttur. Tümeler ise tanrısal bilgide varolan anlamlardır.

“Öyle görünüyor ki Müslüman filozoflar bir yandan dönemin

bilimsel metinlerini sıkı bir okumaya tâbi tutmuşlar, problemleri belirlemişler, onları analiz etmişler ve üzerinde uzun tartışmalar gerçekleştirmişlerdir. Diğer yandan da temel hassasiyetlerini, miras aldıkları bilimsel düşünceye mantıksal formlarda yansıtmaya çalışmışlardır. Ortaya koydukları bilimsel düşünce, çeşitli açılardan tartışılır olmakla birlikte, Ortaçağ bilim paradigması cephesinden ele alındığında hem Aristoteles'i hem de Aleksandros'u aşmıştır." (s. 488)